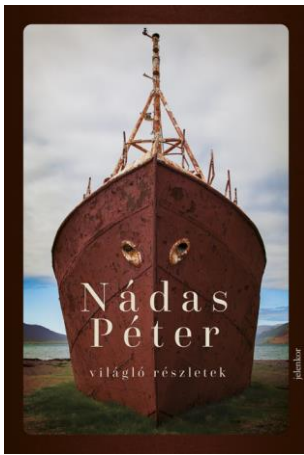

FÖRKÖLI GÁBOR

Egy családregény eleje

NÁDAS PÉTER: VILÁGLÓ RÉSZLETEK
EMLÉKLAPOK EGY ELBESZÉLŐ ÉLETÉBŐL

Jelenkor Kiadó
Pécs, 2017
1212 oldal, 7999 Ft

A szépirodalmat, főleg a prózát szokás a történetírás illusztrációjának tekinteni: egy-egy regényt olvasva az ember egy idegen korról, egy idegen környezettel kerül bizalmasabb viszonyba, és észre sem veszi, de egy másik világ veszi körbe. És ez bizony nem is kevés. Mégis érezzük, hogy az irodalom értékét nem lehet sem a történeti hűség különben is problematikus fogalmára, sem pedig az olvasmányos ismeretközlésre, a pedagógiai hatékonyságra korlátozni. Tudjuk, érezzük, hogy az irodalom ennél több. Hogy miért, arra lehetetlen egy recenzió keretein belül válaszolni, hiszen ahhoz azt kellene tudni, hogy mi is az irodalom. De Nádas Péter *Világló részletek* c. önéletrajzi könyvéről viszonylag pontosan meg lehet mondani, hogy mi benne ez a többlet. Nem mintha egyébként a történetírás mostohafivéreként ne lenne jelentős alkotás. Az, mert hihetetlenül gazdag kor-, család- és kultúrtörténeti anyagot dolgozott fel benne szerzője, és egy olyan család generációit ismerhetjük meg benne, amely a ki-egyezéstől kezdve az 56-os forradalomig a magyar történelem minden pillanatát cselekvően végigélte, sőt közéleti tudatosságának, nemzedékeken átívelő emlékezetének és nem utolsósorban Nádas Péter szorgalmas kutatómunkájának köszönhetően meg is őrződött ez az elképesztő emléktanyag. Ám emellett a *Világló részletek* egy emberi tudat kialakulásának, a világ nyelvi és érzéki elsajátításának lenyűgöző dokumentuma is.

Nádas gyermekkoráról beszélve, a dolgot folyamatában szemlélve idézi fel, hogyan kapcsolódtak össze tudatában hálszerűen a szavak, az emlékek és a képzetek. Ezzel nincs egyedül, már a világ első emlékirója, Szent Ágoston is külön fejezetben beszélt arról, hogyan tanulta meg kisgyerekként a nyelvet. Azóta nyilvánvaló, hogy emlékezésről, történetként megfogalmazható identitásról attól kezdve lehet beszélni, hogy az ember meg tudja nevezni a világ dolgait. Nádasnál a

szavak és a dolgok összefüggései hajtják előre a nem lineáris, hanem asszociatíván építkező elbeszélést. Nem véletlen, hogy leginkább Proust művét szokás az új könyv előképeként emlegetni, hiszen az ő regényfolyama is a világból áradó érzéki-nyelvi jelek elsajátításáról szól, és nála is hasonló összefüggés figyelhető meg az egymáshoz társított benyomások, fogalmak, valamint az emlékezet működése között. De meg kell említenünk Sartre önéletrajzi könyvét, *A szavakat* is, amelynek tanulságai legalább ennyire gazdagíthatják Nádas emlékiratainak olvasását. Sartre-nál, aki szintén a nyelv elsajátítását helyezi önéletrajza középpontjába, egy olvasásba menekülő, az irodalmi fikció fantáziavilága felé forduló kisgyerek eszmélkedését követhetjük végig. Egy olyan kisfiút, aki az irodalomban keres értelmezési kereteket, azonosulási mintákat saját életének megértéséhez, alakításához. És akinek később rá kell jönnie, hogy olvasóként túlságosan bízott a szavak készen kapott jelentésében: sőt Sartre utólag ebből a túlzásba vitt bizalomból eredezteti kezdeti idealizmusát, esszencializmusát, amelyet le kellett küzdenie, hogy elérje azt filozófiai tisztánlátást, amelyet ő egzisztencializmusnak nevez: saját emberi lehetőségeinek szabad, készen kapott szerepektől mentes szemléletét. Nádas más utat jár be, az ő gyermekkori énjét nem ragadják el idealista fantáziák, de az elbeszélő ideológiakritikai módszere, a tudattartalmak előfeltevéseinek szigorú vizsgálata nála sem marad el. Tudja, hogy a szavak nem ártatlanok, mert nem csupán a valóság egyik szeletét hivatottak reprezentálni, hanem történetük is van. És éppen ezért sokszor traumákat hordoznak, vagy használatukhoz súlyos diszkomfortérzés társul. Amit most Nádas monumentális méretben véghezvitt, kicsiben már többen is megvalósították a magyar irodalomban. Csak néhány példa: Bognár Péter *A fényes rend* c. friss verseskötete gyermeki elbeszélőt épít fel, aki a magyar nyelvi és irodalmi hagyománnyal való megismerkedéssel párhuzamosan tanulja meg megfogalmazni szorongását, ám közben minduntalan a készen kapott nyelvi-irodalmi sémák korlátait is kénytelen megtapasztalni, sőt a belőlük feléje áradó elvárások jól láthatóan frusztrálják is. Németh Gábor *Zsidó vagy?* c. regénye a másik példánk: a könyv mintha egyetlen tézist járna körbe, azt a felismerést, hogy a zsidó szó nem olyan semleges, mint a többi népnév, és ezt a gyermek ösztönösen megérzi – márpedig ez a zsigeri tapasztalat megelőzi a nyelvilag is megfogalmazható, történelmi ismereteken nyugvó tudást. Nádas Péter is ennek az érzéki ismeretnek az elsődlegességét hirdeti.

Az elbeszélő azonban – hasonlóan Sartre könyvéhez – nála sem naiv gyermek: arról beszél, amit gyermekként a világról tudott, de ő maga már többet tud a világról, mint gyermekként. Ez a feszültség a szavakról való ismeretek akkori és mostani állapota között is kitapintható. A gyermek Nádas sokkal fogékonyabb a nyelvi jel önkényességére, és amikor ezt a tapasztalatát szólaltatja meg az elbeszélő, akkor hangalakok közti véletlen hasonlóságok is játékba hozzák egymással a tiszta fogalmiságuk szerint egymástól távol álló képzeteket. Nádas talán soha nem volt ilyen érzékeny a szójátékokra, mint most. Még azt is megtudjuk tőle, hogyan kínoztá anyai nagymamáját egy-egy számára furcsának tűnő szóért, kifejezésért. Kritikája szó szerint gyerekes volt: amikor a nagymama, Nussbaum Cecília „becsínált leves”-t főzött, neki az ürtés témája jutott eszébe az étel nevééről. Úgy tűnik azonban, hogy amíg Sartre-nál a szavakba vetett bizalomból leküzdendő idealizmus, filozófiai kihívás lett a szerző felnőtt korára, addig Nádasnál ez a makacs, infantilis dühös értetlenség később a tisztánlátás alapfeltételévé vált. A felnőttek szavaival szembeni bizalmatlanság a gyermeket gonosz ellentámadásra sarkallta, a felnőtt szerző viszont már egykori agresszióján elmélkedve ért meg valami nagyon fontosat az emberek nyelvhasználatáról. Még mindig a Nussbaum nagymamá-

ról van szó, amikor Nádas ezt írja: „[...] volt valami, amivel minden nyelvi tapasztalatom elle- nére sem számolhattam; rituális volt a nyelvhasználata. Azt mondta, veszek egy jó vajat. Mintha ugyan vehetne rossz vajat. Csinálok már egy jó kis bablevest. Hiszen szándékosan senki nem készíthet egy rossz bablevest.” Majd hozzáteszi: „Jó és rossz között minden egyes alkalommal, minden egyes művelettel kapcsolatban rituális különbséget kellett tennie” (I, 445). Ez a megfigyelés ott nyeri el jelentőségét – és kap egy nagyszabású memoárhoz illő, történelembölcseleti távlatot –, amikor ezen rituálék csoportidentitást megerősítő ereje is szóba kerül. A nyelvi rítus a társadalom felosztásának is kiváló eszköze. Ebben az értelemben beszél törzsi rituálékról a szerző, amikor az anyai nagymama mágikus gondolkodásával a család szabadelvű, az anyai ágtól térben is elkülönülő, Pozsonyi úton lakó felének talán korszerűbb, de nem kevésbé zárt gondolkodását állítja szembe: „A túlzásra méltó elemekkel gu- nyorosan bántak el. A liberális gondolkodás jegyében éppen fordítva gondolkodtak, s ennek megfelelően nem egyenként, rituálisan megnevezett dolgokat, hanem magát az emocionális és a verbális túlzást helyezték vád alá. Ami azt jelentette, hogy a törzsi rituálé tárgyát lecse- rélték, illetve mentális rituálét kínáltak fel a mágikus rituálé helyett. A mentális rituálé alig volt valamivel megengedőbb, mint a törzsi, a mágikus” (I, 499).

A nyelvi rituálék hűvös, távolságtartó leírását természetesen alapvetően a készen kapott sémákkal szembeni idegenkedés teszi lehetővé. Ebből a szempontból egyfajta őstapasztalat az, amit Nádas az új könyvben hosszasan részletez: kilencéves volt, amikor nagynénje és az általa feltűzelt szülei azzal vádolták meg, hogy nála is fiatalabb lányunokatestvérét leteperte. A hamis, talán valamilyen félreértésen alapuló vád azért lehetett különösen nyomasztó, mert ezzel a felnőttek rákényszerítették saját, a gyermek Nádas számára érthetetlen, a testiségről, szerelemről, érzékiségről kialakított fogalomrendszerüket. Később a rokonság körében a homoszexualitás gyanúja is felébred az elbeszélővel szemben: itt sem maga a feltételezés za- varja az író, hanem hogy mások által megszabott kategóriák szerint kellene viselkednie ah- hoz, hogy ne nézzék annak. A fogalmak adekvátságának megkérdőjelezése tehát visszatérő módszer Nádas emlékiratában.

Persze nem lehet a könyvet fogalmi elemzések sorozatára redukálni, hiszen ott van ben- ne a lehengerlően gazdag történeti anyag, és persze az érzéki tapasztalások rendkívül finom bemutatása is. Nemcsak nyelvi rituálék szerepelnek a könyvben: a cselekvéseket is szinte rí- tusokként írja le, és rendkívül aprólékosan ismerteti őket. Különösen emlékezetes a nagypol- gári lakások elmaradhatatlan éves padlóvikszelésének ráérős tárgyalása. A rítus a térbeli megismerésnek is alapvető struktúráját adja, és a *Világló részletekben* Budapest kognitív tér- képe is felsejlik. Ám Nádas egy zseniális, a szóhasználatlalt kapcsolatos észrevételét még ki kell emelnem. A második világháború sötét végjátékának túlélőiről jegyzi meg, hogy később a budapestiek ezt az időszakot következetesen az ostrom szóval emlegették, amely azonban nemcsak egy történelmi realitást jelölt – ennyiben korrekt is volt, hiszen a fővárost valóban megostromolták a szovjet erők –, ám alattomosan el is tüntette a lényegi különbséget, hogy tudniillik a körbezárt városban ki melyik oldalon állt, mondván, hogy ezt az időszakot – nyil- ván eltérő mértékben – úgyszintén mindenki megszenvedte. Valójában mégsem mindegy, hogy va- laki nyilasként harcolt vagy pedig zsidóként bujkált.

Ezek a példák Nádas önéletrajzi könyvének talán legnagyobb teljesítményére világítanak rá: arra, hogy személyes eszmélkedésének történetén keresztül több nemzedék ideológiai és mentalitástörténetéről tud szólni, és miközben bemutatja saját küzdelmét, amelyet a felnőt-

tek beszédének és viselkedésének megértéséért folytatott, azokat a társadalmi és szellemi mélystruktúrákat is feltérképezi, amelyekben családja a bemutatott mintegy száz esztendőben mozgott. Csak néhány momentumot ragadok ki az egészből: Nádas dédapja apai ágon Mezei Mór, aki a kiegyezést követően a hazafias liberalizmus nevében a zsidóság emancipációjáért küzdő kongresszust kezdeményezte, amelynek következtében az izraelita vallás neológ irányzata megszületett. A szabadelvű, nagypolgári családban két generáció múlva erős baloldali elköteleződés jelenik meg. Nádas nagybátyja, a kifinomult nőcsábász, Aranyossi Pál a két világháború között a baloldali francia lap, a *Regards* szerkesztője, és baloldali tevékenységéért a későbbi hírhedt belügyminiszterrel, a spanyol polgárháborúban harcoló Rajk Lászlóval együtt zárják francia internálótáborba. Nádas szülei hasonlóképpen nem a moszkovítákhoz tartozó, de hithű kommunisták, akik hajsza híján Rajkhoz hasonlóan áldozatul esnek a leszalámizásnak. Bár a börtönt és a koncepció pereket ők maguk elkerülik, így vagy úgy belepusztulnak a Rákosi-féle kommunizmus embertelenségébe: az író édesanyja rákban hal meg, édesapja pedig öngyilkos lesz. '56 őszéről pedig már nagyon tudatos és mélyen személyes emlékei vannak az írónak. Nádas nagy terjedelemben foglalkozik Mezei Mór öccsének, Ernőnek a tisztaeszlári vérvádper kapcsán tartott képviselőházi beszédével is, ám a könyv középpontjában kétség kívül a kommunista örökség megítélése áll. Természetesen a családi emlékezet nagy teherterelével kell itt az írónak elszámolnia, ám vannak kétségtelenül pozitív momentumok is: a vészorszak és a nyilas uralom idején az illegális kommunista mozgalomban dolgozó szülők, akik maguk is bujkálni kényszerülnek, okirathamisítással, szétszálazhatatlan konspirációk és kémfilmből illő trükkök segítségével igyekeznek magukat és embertársaikat menteni, majd az ostrom után nemcsak Budapest újjáépítésében vesznek részt közvetlenül, de az író édesanyja még az országos gyermekjóléti hálózat kiépítésében is komoly szerepet vállal. Sőt a könyv egyik nagyjelenetében, már-már drámai csúcspontján Nádas édesanyja magának Rákosinak mondja a szemébe, hogy miért elhibázott a Ratkó nevével fémjelzett népesedési politika. Ám elköteleződésükért nagy árat fizetnek, és hogy mekkorát, arra csak a Rajk-per idején döbbennek rá. Nádast olvasva azonban megérthetünk valamit abból, hogy ezek a kommunisták a nyilvánvaló baljós jelek ellenére miért tartottak ki párthűségük mellett. A szerző részletgazdag elbeszélése legalább olyan revelatív ebben a témában, mint Simone de Beauvoir nagy értelmiségi kulcsregénye, *A mandarinok* a sztálini Szovjetunió megítélésével kapcsolatos baloldali öncsalásokkal kapcsolatban. Ott a politikai érdek a fő magyarázó elv – a regényben egy francia baloldali lap szerkesztője a Gulágról szóló leleplező anyagot kap, amelynek közlésével a lap által támogatott francia szocialista párt választási esélyeit veszélyeztetné –, Nádas pedig a meggyőződés, az őszinte hit alapstruktúráinak mélyreható – és nem túl hízelgő eredményt hozó – analízisét végzi el. A *Világoló részletek* kíméletlen könyv, de nincs benne sem erkölcsi ítéletkezés, sem ideológia elmarasztalás. Távol áll tőle, hogy olyan morális dilemmákat írjon le, amelyek végén utólag rá lehetne mutatni, hogy a szereplőknek mit kellett volna tenniük, hogyan kellett volna viselkedniük (talán csak egy helyen jön elő Nádasból az értelmiségi ember megmondó szerepe, az utolsó oldal kicsi odacsapott és lapos zárlatában, de ezt elnézhetjük neki). Nádas részletező, lassú hömpölygésű prózája a nyelvhasználat finom elemzése, az önbecsapások és hazugságok rendszerének antropológiai felderítése révén mondja el, hogy mi történt a Rákosi-korszakban családjával.

Nádas Pétert a test írójaként szokták aposztrofálni. A recepciónak ez az aspektusa talán elsikkadt idáig, de tegyük most mérlegre. Az biztos, hogy a testiség, az ösztönös cselekvés és

a társas viselkedés ösztönös alapjai magyarázó erővel bírnak könyvében, és hogy benne az állat és az ember az ösztönműködés szempontjából egy folytonos skála két pontján képzelhető el, de nincs közöttük radikális, minőségbeli különbség. Ami egyébként a társas viszonyokat illeti, a könyv világossá teszi, hogy Nádas élete során sokakat szeretett, sokakkal került közeleli, érzelmileg is gazdag viszonyba, ugyanakkor érdekes, hogy a *Világló részletekben* egy-két olyan lény van csak, amelyről mintha úgy tudna beszélni az író, hogy közben kilép a hűvös tárgyilagosság hangneméből, amelyet még haldokló édesanyjáról beszélve is magára kényszerít: kiskutyája és egy sérült, ápolásra szoruló sündisznó, mind a kettő nyelvhasználatra képtelen állat, de szeretetreméltó ösztönlény is, amelyeknél menedékre lelt szülei egyre hazugabbá váló világa elől. Azonban az, hogy az érzékek vannak nála az első helyen, nem jelenti azt, hogy a lélek háttérbe szorulna. Valószínűleg Nádasnál a lélek más, mint a fogalmi intelligencia. Mindenesetre lélektani fogékonysága kétségtelen, sőt megtudjuk, hogy az atyai jóbarát felesége, Polcz Alaine segítségével fiatalabb korában még saját pszichoanalízisét is elvégezte. Ami Nádas emberképét illeti, nem feltétlenül akarja felülírni azt, amit a klasszikus modernség pszichoanalízise az egyéni és kollektív mélystruktúrákról, pszichoszexuális vagy archetipikus működésekről tudott. Pusztán a megszokottnál erőteljesebben fókuszál a testre és az elemi, érzékszervi benyomásokra, pl. amikor elmondja, hogy 56-ban, Nagy Imre híres beszédének napján egész nap a forradalom helyszíneit járta, és egyszer sem kellett vizelnie, vagy amikor a fiúközösségekben létrejövő agresszió következményéről, a váratlan erekcióról ír. Amikor ezekről az érzékeletekről ír, lehántja róluk nyelvi, kulturális sémáinkat, és magára a fenoménra koncentrál. Ezért meglepően friss, eleven, a nyelvi megjeleníthetőség határait fessegető leírásokat kapunk tőle. Amikor kamaszkori agyhártyagyulladásáról ír, még a *Saját halál* szívrohamtörténetét is felülmúlja: ott „csak” a vért pumpáló szív mondta fel a szolgálatot, itt a gondolkodás szerve, így az írónak egy olyan állapotról kell számot adnia, amelyben látás, hallás, szaglás és hőérzet van csak, de már és még nincs meg a látás, a hallás, a szaglás és a hő fogalma. Ennél nagyobb erővel korábban még senki nem írta le magyarul a halálközeli állapotot, még maga Nádas sem. És ami fontosabb: Nádas nem csupán leszámolt a humanizmus illúzióival, mint olyan sokan, hanem tényleg minden mondatában úgy is ír, mint aki túl van ezeken az illúziókon, és ebben rejlik igazi nagysága.

Ennek az írásnak a címe nem pontos. Nádas persze főleg saját gyerekkorára fókuszál új könyvében, de ettől még a *Világló részletek* úgy teljes, ahogy van, minden története prizma, amelyen át jó hetven évet látunk előre és hátra szerzője gyerekkorához képest. Más kérdés, hogy a harmadik, negyedik kötetet is mohón olvassánk, ha lenne.